

Maarten van Rossem

Tegengeschiedenis

Over het nut van gebeurtenissen die nooit hebben plaatsgevonden

De Academische Boekengids 56, mei 2006, pp. 6-7.

Wat als Adolf Hitler bij een aanslag was omgekomen? Wie geen oog heeft voor de onvervulde mogelijkheden van het verleden, ziet minder scherp wat wél is gebeurd.

Laten we eens aannemen dat de hertog van Parma in de late zestiende eeuw de gelegenheid had gekregen ook de noordelijke Nederlanden te veroveren. Dan zou de Nederlandse Republiek in de wieg zijn overleden en het huidige koninkrijk nooit hebben bestaan. En wat als Hitler om het leven was gekomen bij de tot in de perfectie voorbereide aanslag van George Elser in het najaar van 1939; of als nazi-Duitsland de Sovjet-Unie had uitgeschakeld in 1941; of, aanzienlijk minder dramatisch, als de PvdA de verkiezingen van 2003 had gewonnen? In al die zeer plausibele gevallen zou de geschiedenis een andere loop hebben genomen. Zijn dergelijke contrafactuele speculaties volkomen zinloos of kunnen zij een verhelderende bijdrage leveren aan de historische analyse? Sommige historici zijn van mening dat de geschiedenis nu eenmaal een bepaalde loop heeft genomen en dat speculaties over een ander traject slechts tot loze redeneringen leiden. In die visie heeft de historicus de taak te verklaren waarom gebeurd is wat er gebeurd is en dient hij zich verre te houden van sciencefiction.

Voor al degenen die de geschiedenis zien als een gedetermineerd proces zijn contrafactuele speculaties dus bij voorbaat onzinnig. Het doet er dan niet zo heel veel toe of de geschiedenis wordt voortbewogen door het opperwezen, of door de wereldgeest die zich van zichzelf bewust wordt, of door de klassenstrijd, of door de vooruitgang. De geschiedenis is binnen die visie steeds een voorspelbaar proces. Het probleem met deze kijk op de geschiedenis, die een onveranderlijk grote populariteit geniet, is dat de diverse toekomstvoorspellingen nooit uitkomen. Of het nu komt omdat het opperwezen niet bij de les is, of mogelijk zelfs overleden, of omdat de wereldgeest vermoeid is geraakt, of omdat de arbeiders door de televisie en het onderhoud aan de stacaravan geen tijd hebben voor de klassenstrijd, met het zinvol verloop en einde van de geschiedenis wil het niet vlotten.

Betrouwbare voorspellingen van de toekomst zijn alleen mogelijk als zij zo vaag en algemeen zijn dat je er niets aan hebt. Zonder moeite kan ik nu al voorspellen dat zich in de komende twee jaar diverse grote natuurrampen zullen voordoen. Hoe groot die rampen zullen zijn, waar zij zullen optreden en op welk moment, valt echter niet te voorspellen. Dat op de herfst de winter volgt, valt wel te voorspellen. Maar de aard van die winter is volkomen onvoorspelbaar, omdat het weer een zogenaamd chaotisch systeem is. Tussen 1 december en 1 maart kan een Elfstedentocht worden gereden, maar het is evengoed mogelijk dat die drie maanden slechts twee vorstdagen tellen. Zo is het ook gesteld met de geschiedenis: wat niet heeft plaatsgevonden, kan net zo relevant zijn als wat er daadwerkelijk is gebeurd. Dat wil niet zeggen dat zich in de geschiedenis niet bepaalde patronen zouden kunnen voordoen, zij het dat die nooit exact herhaald worden, en al evenmin dat historische gebeurtenissen oorzaakloos zouden zijn. Het niet-lineaire karakter van het historisch proces betekent wel dat gedetailleerde toekomstvoorspellingen onmogelijk zijn en dat kleine oorzaken grote gevolgen kunnen hebben.

‘WIJ ANALYSEREN ONZE EIGEN GESCHIEDENIS AANHOUDEND IN TERMEN VAN CONTRAFACTUELE ANALYSE.’

Niet-gelovigen zijn zich in het dagelijks leven welbewust van het contingente karakter van het historisch proces waarvan zij deel uitmaken. Wij analyseren onze eigen geschiedenis aanhoudend in termen van contrafactuele analyse. Als ik destijds besloten had scheikunde te gaan studeren, zou mijn leven heel anders zijn verlopen; als ik op tijd was opgestaan, zou ik het vliegtuig hebben gehaald dat nu zo jammerlijk is neergestort et cetera. Gelovigen zien overal Gods wil in, al zijn zij over het algemeen veel meer geneigd Gods wil in aangename dan in onaangename gebeurtenissen te zien.

Zoals het besef van de contingentie van het eigen leven voor ieder mens een vanzelfsprekend onderdeel is van de analytische beschouwing van dat leven, zo is ook voor de historicus de contingentie van de geschiedenis een altijd aanwezig gegeven. Een historicus die zich niet steeds bewust is van het feit dat het allemaal ook heel anders had kunnen lopen, levert zich maar al te gemakkelijk uit aan een gemakzuchtig, onuitgesproken determinisme. Hoe voor de hand liggend is het immers niet om het heden te zien als het onvermijdelijke product van het verleden. Het is daarom van belang dat de historicus een mogelijk andere afloop steeds expliciet aan de orde stelt. Daarbij is het wel noodzakelijk dat die alternatieve afloop een plausibel karakter heeft. Het dient in het bijzonder te gaan om scenario's die ook de tijdgenoten waarschijnlijk achtten. Zo is het relevant om te weten dat de Duitse legerleiding begin juli 1941 dacht dat de oorlog tegen de Sovjet-Unie al gewonnen was. Op dat moment was dat een plausibele gedachte die een interessant licht werpt op het verloop van de krijg in de daaropvolgende zes maanden.

‘EEN HISTORICUS DIE ZICH NIET STEEDS BEWUST IS VAN HET FEIT DAT HET

ALLEMAAL OOK HEEL ANDERS HAD KUNNEN LOPEN, LEVERT ZICH MAAR AL TE GEMAKKELIJK UIT AAN EEN GEMAKZUCHTIG, ONUITGESPROKEN DETERMINISME.'

In zijn inleiding op *Virtual History. Alternatives and Counterfactuals* maakt Niall Ferguson op overtuigende, zij het nogal wijdlopende wijze duidelijk waarom een contrafactuele analyse steeds van belang is. De rest van het boek bestaat uit diverse alternatieve scenario's. Wat zou gebeurd zijn als er geen Amerikaanse Revolutie was geweest, wat zou een Duitse invasie van Engeland in 1940 voor gevolgen hebben gehad en hoe zou de geschiedenis zijn verlopen als er geen Koude Oorlog was geweest? Ook *Third Reich Victorious. Alternate Decisions of World War II* en *Cold War Hot. Alternate Decisions of the Cold War*, beide geredigeerd door de historicus Peter G. Tsouras, bieden een reeks van historische alternatieven. De meeste van die speculatieve scenario's zijn ronduit teleurstellend, óf omdat zij geen moment kunnen overtuigen als plausibel alternatief, óf omdat de auteur zich in onvoldoende mate heeft afgevraagd wat de grotere historische consequenties van het door hem bedachte contrafactuele scenario zouden zijn. De Duitsers hadden ongetwijfeld wat meer veldslagen kunnen winnen als Hitler niet zo halsstarrig en bemoeizuchtig was geweest. De vraag is: hadden ze daarmee ook de oorlog kunnen winnen?

Omdat het geen zin heeft al die alternatieve scenario's aan een kritische analyse te onderwerpen, is het aardiger om een grote kwestie aan de orde te stellen. Hadden de Duitsers de Tweede Wereldoorlog kunnen winnen? Op welke momenten hebben ze daartoe mogelijkerwijze een beslissende kans gemist? Er zijn in principe twee van die momenten geweest: ten eerste in het conflict met Engeland tussen de verbluffende nederlaag van Frankrijk en het moment dat de invasie van Engeland in september 1940 werd afgeblazen en ten tweede in het conflict met de Sovjet-Unie tussen het begin van Operatie Barbarossa op 22 juni 1941 en het eerste Sovjettegenoffensief, begin december 1941.

Slechts negen dagen na het begin van de Duitse aanval op West-Europa in mei 1940 bereikten Duitse Panzereenheden de Franse Kanaalkust bij Abbéville. De Franse en Engelse troepen ten noorden van deze eenheden waren omsingeld en samengedrongen in een klein gebied rond Duinkerken. Daardoor bestond er een levensgrote kans dat de hele British Expeditionary Force (BEF), in feite alle geregelde troepen waarover Engeland in Europa beschikte, in Duitse handen zou vallen. Hitler zette echter op 24 mei zijn geliefde Panzers stil omdat hij vreesde dat zij te snel waren opgerukt en in drassig terrein zouden kunnen terechtkomen. Dat creëerde een adempauze die de Engelsen de gelegenheid gaf de BEF te evacueren. Later is wel beweerd dat dit besluit van Hitler het eerste grote keerpunt in de Tweede Wereldoorlog is geweest. Zonder de BEF zouden de Engelsen hun eiland namelijk niet hebben kunnen verdedigen tegen een Duitse invasie. Het is echter zeer de vraag of de Engelsen wel zo weerloos waren als deze redenering suggereert.

Na de spoedige capitulatie van Frankrijk deed Hitler de Engelsen een vredesaanbod dat zij niet accepteerden. Churchill was terecht van mening nog tal van defensieve mogelijkheden te hebben. Het alternatieve scenario in *Virtual History* gaat uit van het idee dat de BEF verloren zou zijn gegaan en dat de Duitsers direct na de capitulatie van Frankrijk een invasie van Engeland zouden hebben ondernomen, nog voordat de Engelsen zelfs maar een verdediging hadden kunnen improviseren. Dat alternatief lijkt misschien plausibel, maar was het niet. Zelfs zonder de BEF waren de Engelsen allerminst weerloos geweest: zij beschikten nog over de formidabele RAF en de grootste vloot ter wereld. De Duitsers hadden bovendien geen enkele amfibische ervaring of uitrusting. Omvangrijke operaties met parachutisten bleken tijdens de Tweede Wereldoorlog risicovol en minder effectief dan verwacht.

Nadat de Engelsen Hitlers vredesaanbod hadden geweigerd, gaf deze de opdracht een invasie van Engeland voor te bereiden, operatie Seelöwe. Die zou echter alleen mogelijk zijn als de Duitsers de absolute luchtsuperioriteit boven de landingsgebieden zouden kunnen verwerven. Daartoe moest de RAF verslagen worden. Maar de Luftwaffe faalde in de Battle of Britain en Seelöwe ging niet door. Er is alle reden om aan te nemen dat Hitler en de Duitse legerleiding operatie Seelöwe nooit volledig serieus hebben genomen. De risico's daarvan bleven onder alle denkbare omstandigheden groot. Er zijn dus tussen juni en september 1940 geen unieke kansen gemist. Hitler was net als iedereen verrast over het spectaculaire succes van zijn Panzerdivisies in de meidagen van 1940 en hij had niet goed nagedacht over de vraag hoe hij Engeland zou moeten verslaan. Zo bleef dat land een potentiële uitvalsbasis voor de sterkste industriële mogendheid ter wereld.

De tweede grote vraag die zich leent voor contrafactuele analyse van de Tweede Wereldoorlog is, zoals gezegd, de vraag of de Duitsers in 1941 aan het oostfront de Sovjet-Unie hadden kunnen uitschakelen. De Sovjet-Unie werd in militair opzicht ernstig onderschat, zowel door de Duitsers als door militaire deskundigen in Engeland en de Verenigde Staten: de algemene verwachting luidde dat het Rode Leger het niet veel langer dan negen weken zou volhouden tegen de superieure Wehrmacht. Omdat Hitler de uitschakeling van de Sovjet-Unie als een vrij simpele onderneming zag, gaf hij de opdracht de aanval in drieën te splitsen. Legergroep Noord zou op Leningrad koersen, Legergroep Centrum op Moskou en Legergroep Zuid moest de Oekraïne veroveren. De bedoeling van deze driedeling was zo veel mogelijk grondgebied te veroveren met het oog op de exploitatie van grondstoffen. Hitlers generaals waren niet gelukkig met het versnipperen van de aanval over drie fronten. Zij adviseerden de hele troepenmacht op Moskou te richten en het tempo zo hoog mogelijk te houden. Hun advies werd door 'de grootste veldheer aller tijden' genegeerd. Toen Legergroep Centrum in de eerste weken van de aanval opmerkelijk snel vorderde, besloot Hitler deze groep te laten pauzeren bij Smolensk, omdat hij dacht toch al gewonnen te

hebben.

Pas in september kwam Legergroep Centrum weer op gang, nu met de opdracht zo snel mogelijk Moskou te veroveren. Zoals bekend, is dat niet gelukt. Het reusachtige Duitse offensief stakte ten slotte in de voorsteden van Moskou, in de ijzige koude van een vroeg ingevallen winter. Op 5 december gingen de Russen in de tegenaanval en dreven zij de Duitsers een kleine driehonderd kilometer terug. Hitlers grootste gok was mislukt. Vier dagen na Pearl Harbor, op 11 december, verklaarde Hitler de oorlog aan de Amerikanen. Het meest voor de hand liggende alternatieve scenario – dat na de oorlog ook bijzonder populair was bij Hitlers voormalige generaals – was natuurlijk een enkele, massale, in hoog tempo uitgevoerde aanval op Moskou, die Hitler had afgewezen. Het is zeker niet uitgesloten dat Moskou dan gevallen zou zijn. Dan blijft natuurlijk wel de vraag of dit ook het einde van het Sovjetbewind zou hebben betekend. Achter de Oeral beschikte de Sovjet-Unie nog over een omvangrijke industriële productiecapaciteit en aanzienlijke mankracht.

Na 11 december 1941 was Duitsland in oorlog met de drie Grote Mogendheden van dat moment. De reeds gestelde vraag kan nu met nog meer klem worden gesteld: had Duitsland na 11 december 1941 de oorlog nog kunnen winnen? Het antwoord op die vraag is: nee! De Wehrmacht was flink aangeslagen door Barbarossa en is nooit meer op het niveau van juni 1941 teruggekomen. In 1942 waren de Duitse ambities aan het oostfront beperkt. Zij gingen aan het door de Russen slechts zwak verdedigde zuidelijk deel van het front op zoek naar olie. Productietechnisch verrichtte de Sovjet-Unie in 1942 een wonder. Ondanks de bezetting van het hele westelijk deel van het land, wisten de Russen in dat jaar veel meer oorlogsmaterieel te produceren dan de Duitsers. Die besloten in de oorlog veel te laat tot de volledige mobilisering van hun economie. In 1942 kwam ook de militaire productie van de Verenigde Staten goed op gang. Die overtrof al snel de productie van alle andere oorlogvoerenden bij elkaar.

‘DE ALTERNATIEVE SCENARIO’S DIE DE DUITSCHE ALSNOG AAN HET OOSTFRONT LATEN WINNEN, HOUDEN GEEN REKENING MET HET FUNDAMENTELE STRATEGISCHE PROBLEEM DAT HITLER ZELF HAD GECREËERD DOOR NIET GOED NA TE DENKEN OVER DOEL EN MIDDELEN.’

Als Hitler wat meer zijn gezond verstand had gebruikt, hadden de Duitsers zonder twijfel aan het oostfront in 1942, 1943 en 1944 minder grote verliezen geleden en zo nu en dan een militair succesje kunnen behalen. Maar na de winter van 1941 op 1942 was een overwinning niet meer mogelijk. De alternatieve scenario’s die de Duitsers alsnog aan het oostfront laten winnen, houden geen rekening met het fundamentele strategische probleem dat Hitler zelf had gecreëerd door niet goed na te denken over doel en middelen. Duitsland vocht een tweefrontenoorlog tegen tegenstanders die in alle opzichten – productietechnisch, technologisch en qua mankracht – superieur waren aan nazi-Duitsland. Had het de geallieerden echt meegezeten, dan was het al eind 1944 afgelopen geweest. Had het ze tegengezeten en hadden de Duitsers zich slim verdedigd, dan had het ook 1946 kunnen worden, maar Duitsland zou altijd hebben verloren.

Het belang van de contrafactuele scenario’s die aan de orde zijn geweest, is dat zij hopelijk voorkomen dat de lezer denkt wat hij eigenlijk altijd denkt als het over de Tweede Wereldoorlog gaat: dat de geallieerde overwinning een volkomen vanzelfsprekende zaak was. Vóór de mislukking van de Duitse aanval op Rusland was een andere uitslag wel degelijk mogelijk geweest. De contrafactuele redeneringen laten ook duidelijk zien waar het echte omslagpunt heeft gelegen. Als op dat moment een paar hekken waren verplaatst, was de looprichting van de geschiedenis een andere kant op gegaan.

Naast het analytische nut van de contrafactuele aanpak, lijkt het mij, ten slotte, van belang erop te wijzen dat deze aanpak ook veel genoegen kan verschaffen. Het spel met de alternatieve geschiedenissen vraagt kennis en inventiviteit en is heel wat leuker dan Risk.

Maarten van Rossem is als historicus verbonden aan de Universiteit Utrecht.

Besproken boeken:

Cold War Hot. Alternate Decisions of the Cold War
door **Peter G. Tsouras (red.)**
Greenhill Books. Londen 2003.
240 pag., € 34,80

Third Reich Victorious. Alternate Decisions of World War II
door **Peter G. Tsouras (red.)**
Greenhill Books. Londen 2002.
256 pag., € 34,80

Virtual History. Alternatives and Counterfactuals
door **Niall Ferguson**
Basic Books. New York 1999.
548 pag., € 17,50